

BEVEZETÉS

A Szovjetunió és az Egyesült Államok 1962. október 22-e és 28-a között a világ nyilvánossága előtt vívta a hidegháború legkockázatosabb diplomácia csatáját, mely a nukleáris háború szélére sodorta a világot. A kubai rakétaválság – vagy ahogyan a Szovjetunióban hívták, a karibi válság – története azonban jó néhány hónappal korábban kezdődött. Nyikita Hruscsov már 1962 májusában elhatározta, hogy rakétákat telepít Kubába. Ennek szükségéről azonban nemcsak Kuba vezetőjét, Fidel Castrót kellett meggyőznie, hanem az SZKP és a Minisztertanács vezető személyiségeit is, akik közül többen is túlzottan kockázatosnak találták a főtítkár által javasolt kubai kalandot.

A válság négy, jól elkülöníthető szakaszra oszlik. Az első szakaszt a rakéták illetve a szovjet katonai szakemberek augusztus és október közötti Kubába szállítása jelentette. A szovjet kormány teljes titoktartás mellett próbálta ezt megvalósítani, sőt minden diplomáciai csatornán keresztül igyekezett megnyugtani az amerikaiakat, hogy szándékai békések, és Kuba kérésére mindössze a szigetország védelmét biztosító fegyvereket szállítják Kubába.¹ Így az Egyesült Államok csak október 16-án, a felderítés által készített fényképes bizonyítékok alapján realizálta, hogy a szovjetek valójában nukleáris fejjel is ellátható rakétákat, valamint nukleáris bombák szállítására alkalmas vadászbombázókat telepítettek Kubába.

A válság október 16-a és 22-e közötti második szakasza ugyanakkor az amerikai fél titkolódzásának jegyében telt. Ez idő alatt a Nemzetbiztonsági Tanács Végrehajtó Bizottsága² megpróbálta megtalálni azokat a megfelelő el-

---

¹ A Szovjetunió által kiadott szeptember 11-i közlemény például kijelentette, hogy a szovjet nukleáris arzenál mennyisége és minősége feleslegessé teszi, hogy a Szovjetunió határain kívülre, például Kubába, ilyen fegyvereket telepítsen. Georgij Bolsakov és Dobrinyin nagykövet többször is biztosította Robert Kennedy igazságügyi minisztert a Szovjetunió békés szándékairól. Október 13-án és 16-án előbb Dobrinyin, majd maga Hruscsov igyekezett az amerikai felet megnyugtani, sőt október 18-án Gromiko külügyminiszter is ilyen szellemben nyilatkozott, amikor Kennedy elnök a Fehér Házban fogadta őt.

WHELAN, Joseph G.: *Soviet Diplomacy and Negotiating Behaviour: Emerging New Context For U.S. Diplomacy*, 1. kötet, (Buffalo és New York: William S. Hein & Co., 1990), 334–335.

² *Executive Committee of the National Security Council* (röviden: ExComm). Bár a bizottság október 17-től kezdve folyamatosan ülésezett, a felállításáról szóló dokumentum csak október 22-én született meg.

„National Security Action Memorandum 196, Washington, October 22, 1962,” in:

lenlépéseket, amelyek elég határozottak voltak ahhoz, hogy a szovjet fél komolyan vegye őket, de ugyanakkor nem lépik túl azt a határt, amelyet a Szovjetunió még háborús konfrontáció nélkül eltűrt.

Kennedy elnök az 1962. október 22-én elhangzott tévébeszédében nyilvánosságra hozta, hogy az Egyesült Államok tudatában van annak, hogy a szovjetek – előzetes nyilatkozataikkal ellentétben – közepes és hosszú hatótávolságú, nukleáris fejjel ellátható ballisztikus rakétákat, valamint IL-28-as bombázórepülőket telepítettek Kubába. Kennedy ezzel együtt bejelentette, hogy az Egyesült Államok megtette a szükséges lépéseket, azaz (1) karantént vont Kuba köré a további fegyverszállítások megakadályozására; (2) folytatja a Kuba feletti felderítéseket; (3) minden, a nyugati félteke országa ellen irányuló szovjet támadás az Egyesült Államok megfelelő válaszát fogja maga után vonni; (4) harci készsétséget rendeltek el a guantánamói amerikai támaszponton; (5) összehívták az Amerikai Államok Szövetségét, hogy meghozza a megfelelő intézkedéseket; (6) szorgalmazták a Biztonsági Tanács soron kívüli ülésének összehívását. Végül pedig Kennedy elnök személy szerint a szovjet pártfőtitkárt, Nyikita Hruscsovot kérte arra, hogy változtassa meg a Kubába szállítandó fegyverekkel kapcsolatos álláspontját, és követelte tőle, hogy távolítsa el Kubából a támadó jellegű fegyvereket – azaz a rakétarendszereket és az IL-28-as bombázókat.³

John Kennedy beszéde egyben a válság harmadik – már nyilvános – szakaszának kezdetét is jelentette, s ezt az október 22-e és 28-a közötti időszakot sokan magával az egész válsággal azonosítják. Egy hét feszült várakozás és tárgyalás után a megoldást a Szovjetunió meghátrálása jelentette, miután Hruscsov nyilvánosan kötelezettséget vállalt arra, hogy eltávolítja a támadó-fegyvereket Kubából. Cserébe az Egyesült Államok kijelentette, hogy a jövőben nem támadja meg Kubát. Valójában azonban a Szovjetunió többet nyert annál, mint amit a nyilvánosság elé tártak, hiszen bizalmas csatornákon keresztül az Egyesült Államok szóbeli ígéretet tett a törökországi NATO-bázison lévő rakéták leszerelésre. Annak ellenére, hogy a szakirodalomban „Ken-

---

„Cuban Missile Crisis and Aftermath, October 1962–December 1963, 11. kötet, Foreign Relations of the United States, 1961–1963,” in: *US State Department. Office of the Historian*, elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/frusX1/26_50.html, belépés: 2000. november 25.

³„Radio and Television Report to the American People on the Soviet Arms Build-up in Cuba. October 22, 1962.,” in: KENNEDY, John F.: *Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President January 1 to December 31, 1962* (Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1963), 2. kötet, *Public Papers of the Presidents*, 806–809. (továbbiakban: Public Papers 1962.)

nyed–Hruscsov egyezményként” is ismert megállapodást sohasem rögzítették írásban, mindkét fél tiszteletben tartotta az elért konszenzust.

A válságot egy hosszas – az ENSZ égisze alatt folytatott – tárgyalássorozat zárta október, november és december hónapokban, melynek során gyakorlati formába öntötték a két fél által tett ígéreteket. Bár az Egyesült Államok már november 20-án megszüntette a karantént, a válság hivatalosan csak 1962. december 14-én ért véget.

A békés megegyezést nagymértékben elősegítették azok a levelek, amelyeket Nyikita Hruscsov és John Kennedy a válság nyilvános szakaszai során váltott. E levelek annak a két vezető között már több mint egy éve fennálló bizalmas – titkos – levelezésnek képezték részét, amely a két államférfi bécsi csúcstalálkozóját követően, 1961. szeptember 29-én a szovjet főtitkár kezdeményezésére született, s amely egészen Kennedy elnök haláláig fennmaradt. A két államfő bizalmas levelezésébe nem számítanak bele a valamilyen hivatalos alkalmából (sikeres űrrepülés, újév, nemzeti ünnep stb.) küldött ún. ceremóniális üzenetek, illetve azok a levelek, amelyeket a fenti dátum előtt vagy után nyilvánosan váltottak. Ezeket a hivatalos üzeneteket maguk a „levelezőtársak” sem tekintették a levelezés részének. Ugyanakkor a szakirodalom a bizalmas levelezés részeként kezeli azt a négy levelet, amelyet Kennedy és Hruscsov a rakétaválság során nyilvánosan váltott, hiszen e levelek nemcsak tökéletesen illeszkednek titkos levelezésükbe, de azokat csak a levélváltás felgyorsítása érdekében hozták nyilvánosságra.⁴

A levelezés bizalmas jellege annyit jelentett, hogy annak tartalmát, sőt a rakétaválságig a létét is, titokban tartották a nyilvánosság előtt. Mindössze Hruscsov és Kennedy legközvetlenebb munkatársai, illetve a külügyminisztérium vezető tisztviselői ismerték a levelek tartalmát, illetve vettek részt azok megírásában. Valószínűleg a két ország politikai berendezkedése közötti különbséggel magyarázható, hogy Hruscsov jóval nagyobb önállóságot élvezett a levelek elkészítésben, hiszen munkatársai többnyire csupán a magnószalagra mondott szövegek levélfórmátumba öntésénél segítettek. Noha általában a külügyminisztérium vagy közvetlen tanácsadói készítették a levelek első változatát, Kennedy elnök is ügyelt arra, hogy a levelek végső változatát maga alakítsa ki. A rakétaválság ideje alatt azonban mindkét vezető igyekezett fokozottabban támaszkodni kollégái véleményére, így Hruscsov kivételesen

---

⁴Nyikita Hruscsov Kennedy elnök halála után Lyndon Johnsonnal is szeretett volna hasonló jellegű kapcsolatot kialakítani, ezt azonban az új amerikai elnök eltérő elképzelései, de főként Hruscsov 1964. októberi bukása megakadályozta.

előre egyeztetett a párt vezető tisztviselőivel, Kennedy elnök levelei pedig az ExComm csapatmunkájának eredményeképpen születtek.⁵

A titkosság megőrzésének érdekében ezeket a leveleket nem a hivatalos diplomáciai csatornákon, hanem Kennedy és Hruscsov munkatársain, megbízottjain keresztül juttatták el a címzethez. Amerikai részről elsősorban az elnök öccse, Robert Kennedy igazságügyi miniszter, illetve Pierre Salinger, Kennedy elnök sajtótitkára vett részt a levelek továbbításában, míg a szovjetek előbb Georgij Bolsakovra, majd Anatolij Dobrinyin nagykövetre bízta a feladatot.⁶ Kennedy és Hruscsov október 22-e és 28-a között küldött leveleit azonban egy időben két csatornán indították el a címzett felé. Erre elsősorban azért volt szükség, mert létfontosságú volt, hogy a levelek tényleg eljussanak a címzethez. Másrészt az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban egymástól függetlenül készülő fordítások lehetővé tették, hogy kiszűrjék a melléfordítás valószínűségét, hiszen ha később is, de a második változat mindenképpen még a válasz elküldése előtt érkezett meg. Kennedy elnök leveleit ennek megfelelően egyszerre továbbították a Szovjetunió washingtoni nagykövetsége és az Egyesült Államok moszkvai nagykövetsége felé, az orosz fél hasonlóan járt el Nyikita Hruscsov leveleivel.⁷ A Szovjetunió washingtoni nagykövetségén keresztül küldött levelekről tudjuk, hogy miután az orosz fél a bizalmas csatornán keresztül megkapta a levelet, azt a szovjet követségen rögvest orosz nyelvre fordították, majd kódolták, s végül kereskedelmi (!) távirat formájában érkezett meg a Kremlbe. Ez azonban az adott körülmények között túlzottan időigényesnek bizonyult, hiszen egy-egy levélnek csupán a továbbítása legkevesebb hat órát vett igénybe. Ezért a legválságosabb napokban, október 26-a és 28-a között, e kommunikációs nehézséget a levelek nyilvános elküldésével hidalták át.

A kubai rakétaválság mellett a levelezés még két kérdéskörrel foglalkozik részletesen. Annak ellenére azonban, hogy a német illetve nyugat-berlini kérdést Kennedy és Hruscsov alaposan megvitatta, semmiféle előrelépést nem

---

⁵Ld. „Saturday, October 27, 10:00 a.m., Cabinet Room,” in: MAY, Ernest R. és Philip D. ZELIKOW: *The Kennedy Tapes. Inside the White House During the Cuban Missile Crisis* (Cambridge/MA és London/UK: The Belknap Press of the Harvard University Press, 1997), 492–518.

⁶Szovjet részről előbb Georgij Bolsakov, majd Anatolij Dobrinyin, amerikai részről pedig Robert Kennedy igazságügyi miniszter tartotta fenn azt a szóbeli üzenetek közlésére használt nem hivatalos csatornát, amelyet a levelek továbbítására is igénybe vettek, és amely – a levelek mellett – fontos szerepet játszott a kubai válság megoldásában.

⁷„Back from the Brink: The Correspondence Between President John F. Kennedy and Chariman Nikita Khrushchev on the Cuban Missile Crisis of Autumn 1962,” in: *Problems of Communism Special Edition*, 41.1–2. (1992), 30.

érték el, elsősorban azért, mert a megoldás kulcsa a nyugatnémetek kezében volt. A leszerelés kérdése ugyanakkor az egész levelezést átszövi, s a hivatalos állásponttól eltérő, döntő fordulatot hozó javaslatokat éppen ezen üzenetekben hozta a két fél egymás tudomására, s tette ezáltal lehetővé a részleges atomcsendegyezmény⁸ megszületését. A levélváltásban időről időre olyan egyéb témák is terítékre kerültek, mint Laosz, Vietnam vagy egy újabb csúcstalálkozó lehetősége.

Ugyanakkor a levelezés pusztá léte is új fejezetet nyitott a hidegháború paranoiásan bizalmatlan légkörében, hiszen a Szovjetunió és az Egyesült Államok között ez nevezhető az első jelentős lépésnek a bizalom kialakítása felé. E levelek ugyanis olyan fegyvert adtak mindkét fél kezébe, amely hatalmas politikai lavinát indíthatott volna el már akkor is, ha csupán a levelezés ténye kitudódik. A két szuperhatalom vezetői között először alakult ki olyan folyamatos párbeszéd, amely mindkét fél számára lehetővé tette, hogy realisabb képet alakítson ki ellenfeléről, és hogy jobban megértsék egymás indítékait és céljait. Azonban e levelek csak a többi hivatalos és bizalmas csatornával együtt tölthették be történelmi küldetésüket.

Természetesen nem véletlen, hogy amíg az Egyesült Államokban a kubai rakétaválság történetével kapcsolatban hatalmas mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre, addig Hruscsov 1964. októberi bukása után e téma – akárcsak maga Hruscsov – nagyrészt tabu lett mind a Szovjetunió, mind pedig a keleti blokk történetírásában. Magának a levelezésnek a szakirodalma azonban még az Egyesült Államokban is igen szegényes, elsősorban azért, mert a levelek többsége csupán az 1990-es évek során vált hozzáférhetővé. Egy évtizeden át a Kennedy–Hruscsov levelezés tartalmával kapcsolatban csak Kennedy elnök közvetlen munkatársainak kötetei szolgáltak bővebb információkkal, ezek azonban elsősorban nemzetbiztonsági okból nem lehettek teljesek. Az amerikai külügyminisztérium 1973 novemberében nyilvánosságra hozta a rakétaválság akut szakasza alatt váltott, korábban zárolt hat levelet is. A Szovjetunió összeomlása után pedig az orosz és az amerikai kormány úgy döntött, hogy a rakétaválság alatt született minden levelet publikálnak, és azokat párhuzamosan adják ki oroszul a *Mezsdunarodnaja Zsizny* és angolul az *International Affairs* hasábjain.⁹ A *Problems of Communism* című folyóirat 1992. tavaszi különkiadásában pedig e levelek angol és orosz változatának együttes

---

⁸A részleges atomcsendegyezményben a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok 1963. július 15. és 26. között, a Moszkvában folytatott tárgyalásokon egyezett meg. Az egyezmény a ratifikálás után, 1963. október 10-én lépett életbe.

⁹„Department Releases Kennedy–Khrushchev Correspondence on the Cuban Missile Crisis of October 1962,” in: *U.S. Department Dispatch* 3.2 (1992. január 13.): 24.

publikálására is sor került. A Szovjetunióban egészen eddig rejtve maradt a levelezés ténye is, hiszen az 1962 októberében publikusan küldött négy levelet mint a két államfő alkalmi kapcsolatfelvételt tartották számon. 1996-ban a *Foreign Relations of the United States 1961–1963.* sorozat hatodik kötetében¹⁰ az amerikai fél már minden, az amerikai és az orosz irattárakban fellelhető levelet megjelentetett.

A rendszerváltást követően Magyarországon is megjelent néhány, a hatvanas évek elejét is feldolgozó monográfia, de ezek közül csupán Fisher Ferenc *A megosztott világ* című könyve foglalkozik részletesebben a rakétaválság történetével, s szentel külön figyelmet a Kennedy–Hruscsov levelezés nyilvánosan váltott üzeneteinek is.¹¹ A napilapokban, folyóiratokban megjelent tanulmányok közül Aczél Endrének a *168 Órában* megjelent tanulmányára¹² kell még felhívni a figyelmet. Magyar nyelven mind a mai napig csak a már 1962 októberében is nyilvánosságra került négy levél érhető el a korabeli napilapokban, illetve Halmosy Dénes *Nemzetközi szerződések* című munkájának második kötetében.¹³ Ezek a fordítások azonban olykor sajnos nemcsak hibásak, de a Halmosy féle kötet esetében hiányosak is. Így tehát egy, a magyar szakirodalomban mutatkozó űrt kívántuk betölteni e kötet, azaz a rakétaválság során John F. Kennedy elnök és Nyikita Szergejevics Hruscsov által folytatott levelezés magyar nyelvű publikálásakor.

A rakétaválság alatt váltott levelek teljes egészében lefedik a válság harmadik, illetve negyedik szakaszát, sőt a krízis végét éppen Kennedy elnök de-

---

¹⁰ „Kennedy–Khrushchev Exchanges,” in: „Kennedy–Khrushchev Exchanges, 6. kötet, Foreign Relations of The United States 1961–1963,” in: *US Department of State. Office of the Historian*, elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/volume_vi/exchanges.html, belépés: 1998. november 5. (továbbiakban: Kennedy–Khrushchev Exchanges)

Mivel az Internetről lementett források esetén az oldalszámra való hivatkozás nem egyértelmű, ezért annak érdekében, hogy a hivatkozások akár a világhálón, akár a nyomtatott változatban visszakéreshetőek legyenek, az alábbiakban a levelek/üzeneteknek a szerkesztők által használt sorsszámát, illetve dátumát tüntettük föl.

¹¹ FISHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai (1941–1991)* (Budapest: IKVA, 1993), 220–222. és 227.

¹² ACZÉL Endre: „A legforróbb drót,” in: *168 Óra* 10.24 (1998. június 16.): 32–33.

¹³ HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések: 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó–Gondolat, 1985), 359–368.

Kennedy elnök október 27-i levelének egy részlete szintén megtalálható: BÉKÉS Rezső: *Pax Americana. A 20. századi amerikai globális stratégia félszáz dokumentuma* (Budapest: Zrínyi, 1984), 192–193.

cember 14-i leveléhez szokás kötni,¹⁴ mely üzenetben Kennedy elnök gyakorlatilag lezártak nyilvánította a válságot. Ebből az összesen 23 darab üzenetből 10 Kennedytől, 13 pedig Hruscsovtól származik, de Hruscsov nemcsak a levelek számát, hanem terjedelmét tekintve is felülmúlta amerikai partnerét. Noha a fordítások alapját elsősorban a már említett *Foreign Relations of the United States 1961–1963.* sorozat hatodik kötete, valamint a *Problems of Communism* különkiadása képezte, a most publikálásra kerülő kötet céljával összhangban csupán a lábjegyzetben foglaltunk össze a mindkét forráskötetben szereplő két szóbeli üzenetet,¹⁵ hiszen azok a levelezésnek nem részei. Ugyanakkor Kennedy 1962. november 15-i szintén szóbeli továbbításra szánt üzenetét teljes egészében közöljük,¹⁶ mert az – miután az üzenet írott változatát is átadták Dobrinyin nagykövetnek – valójában levélként funkcionált. A két államfő által folytatott alkudozás teljesebb bemutatása végett szintén fontosnak találtuk Hruscsov október 28-án küldött második levelének közlését, amelyet az amerikai fél nem volt hajlandó átvenni, mivel óvakodott attól, hogy az e levélben is szereplő, a törökországi rakéták felszámolásáról szóló amerikai ígéretnek írásos nyoma maradjon.¹⁷

Amíg a válság akut szakaszában a levelezés jelentette a fő tárgyalási csatornát, addig október 28-a után Hruscsov és Kennedy a levelezést az ENSZ égisze alatt folytatott tárgyalások kiegészítő fórumaként használta, s ebben csak a New York-i tárgyalásokon megoldhatatlannak tűnő problémákra keresték a választ. Így e levelek nemcsak a válság harmadik szakaszában született általános megállapodás létrejöttében, de annak gyakorlati formába öntésekor is jelentős szerepet játszottak. A levelezésből is egyértelmű, hogy az október 27-i és 28-i megegyezést mindkét fél igyekezett saját érdekeinek megfelelően értelmezni, gondolunk itt elsősorban az IL-28-as vadászbombázók kivonásának kérdésére vagy Kuba nukleárisfegyver-mentességének ellenőrzése körüli nehézségekre.¹⁸

Ugyanakkor e levélváltás már a jövőbe mutat, hiszen alig múltak el a válság legkritikusabb napjai, amikor Hruscsov – visszatérve a levelezés egy ko-

---

¹⁴Sokáig 1962. november 20-ához, a karantén felszámolásának napjához kötötték a kubai válság lezárulását, ma már azonban egyértelmű – részben a Kennedy–Hruscsov levelezésnek köszönhetően –, hogy a válság rendezését célzó tárgyalások a karantén megszűntetése után is tovább folytatódtak.

¹⁵*Kennedy–Khrushchev Exchanges* 76, 1962. november 12.

Kennedy–Khrushchev Exchanges 80, 1962. november 20.

¹⁶*Kennedy–Khrushchev Exchanges* 78, 1962. november 15.

¹⁷*Kennedy–Khrushchev Exchanges* 70, 1962. október 28.

¹⁸További nehézséget jelentett, hogy Fidel Castro nem volt hajlandó együttműködni a válság rendezésében.

rábbi témájához – már a nukleáris kísérletek betiltásának szükségességét hangsúlyozta. Nem véletlen, hogy a kubai rakétaválság, illetve Kennedy és Hruscsov levelezése nemcsak a Fehér Ház és a Kreml közötti kommunikációt elősegítő ún. forródrót létrehozását,¹⁹ de a részleges atomcsendegyezmény megkötését is nagymértékben elősegítette. Mivel a fordítások alapját az angol változat képezte, a szöveg tördelésénél az orosz verziótól időnként eltérő angol változatot vettük figyelembe. Az orosz levelek angol fordítása a korban készült első, nem hivatalos változat, amelyet a válság alatt a Fehér Házban is használtak, éppen ezért az angol fordítások időnként csak angol nyelven, de nem angolul vannak. Noha a magyar fordítás készítésénél igyekeztünk ezeket az érthetőség kedvéért korrigálni, fontosnak találtuk, hogy a levelek magyarul is megőrizték azokat a stílusbeli különbségeket, amelyek Kennedy logikus, racionális, higgadt, illetve Hruscsov terjengős, érzelmdús, csapongó leveleit jellemezték. Az október 26-i, 27-i és 28-i levelek esetében ott, ahol ezt a fordítás minősége megengedte, felhasználtuk a Halmosy Dénes által is közölt korabeli magyar változatot.

---

¹⁹A Fehér Ház és Kreml közötti közvetlen telepkapcsolat kiépítéséről 1963. július 20-án egyezett meg a Szovjetunió és az Egyesült Államok.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- ACZÉL Endre: „A legforróbb drót.” In: *168 Óra* 10.24 (1998. június 16.): 32–33.
- „Back from the Brink: The Correspondence Between President John F. Kennedy and Chariman Nikita Khrushchev on the Cuban Missile Crisis of Autumn 1962.” In: *Problems of Communism Special Edition*, 41.1–2. (1992.)
- BÉKÉS Rezső: *Pax Americana. A 20. századi amerikai globális stratégia fél-száz dokumentuma*. Budapest: Zrínyi, 1984.
- BROGAN, Hugh: *Kennedy*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.
- CASTRO, Fidel: *Beszédek és beszélgetések*. Budapest: Kossuth, 1979.
- „Cuban Missile Crisis and Aftermath, October 1962–December 1963. 11. kötet. Foreign Relations of the United States.” In: *US State Department. Office of the Historian*. Elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/frusXI/index.html. Belépés: 2000. november 25.
- „Department Releases Kennedy–Khrushchev Correspondence on the Cuban Missile Crisis of October 1962,” in: *U.S. Department Dispatch* 3.2 (1992. január 13.): 24.
- DOMINQUEZ, Jorge I.: „The @#S%& Missile Crisis: (Or, What Was ‘Cuban’ about U.S. Decisions during the Cuban Missile?).” In: *Diplomatic History* 24.2 (Spring 2000): 305–315.
- FISHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai (1941–1991)*. Budapest: IKVA, 1993.
- HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések: 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó–Gondolat, 1985.
- GLANT, Tibor: „A szakadék szélén: Az atomháború valós veszélye a kubai rakétaválság idején.” In: *Európai Szemle* 11.2 (2000): 97–113.
- GROMIKO, Anatolij A.: *Kennedy elnök 1036 napja*. Budapest: Gondolat, 1970.
- HILSMAN, Roger: *To Move A Nation. The Foreign Policy in the Administration of John F. Kennedy*. Garden City/New York: Doubleday & Co., 1967.
- HRUSCSOV, N. Sz.: *A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. Kongresszusának*. Budapest: Szikra, 1956.
- HRUSCSOV, N. Sz.: *A nemzetközi helyzet és a Szovjetunió külpolitikája. Beszámoló a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjének december 12-i ülésén*. Budapest: Kossuth, 1963.

- HRUSCSOV, N. Sz.: *Khrushchev Remembers*. Boston és Toronto: Little, Brown & Co., 1970.
- HRUSCSOV, N. Sz.: *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*. Boston és Toronto: Little, Brown & Co., 1990.
- HRUSCSOV, N. Sz.: *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Boston és Toronto: Little, Brown & Co., 1974.
- KENNEDY, John F.: *Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President. January 1 to December 31, 1962*. 2. kötet. *Public Papers of the Presidents*. Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1963.
- „Kennedy–Khrushchev Exchanges. 6. kötet. Foreign Relations of The United States 1961–1963.” In: *US State Department. Office of the Historian*. Elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/volume_vi/exchanges.html. Belépés: 1998. november 5.
- MAY, Ernest R. és Philip D. ZELIKOW: *The Kennedy Tapes. Inside the White House During the Cuban Missile Crisis*. Cambridge/MA és London/UK: The Belknap Press of the Harvard University Press, 1997.
- NAGY László: *John F. Kennedy. Illúziók és valóság*. H.n.: Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- WHELAN, Joseph G.: *Soviet Diplomacy and Negotiating Behaviour: Emerging New Context For U.S. Diplomacy*. 1. kötet. Buffalo és New York: William S. Hein & Co., 1990.